

Gülşən Tofiq qızı Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi
Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının magistrantı
gulsen.huseynzade33@gmail.com

ƏSSAR TƏBRİZİNİN "MEHR VƏ MÜŞTƏRİ"
POEMASININ TƏDQIQI TARİXİ

Xülasə: Əssar Təbrizinin "Məhr və Müştəri" poeması Azərbaycan ədəbiyyatında iki gəncin dostluğuna həsr olunmuş ilk əsərdir. Əsərdə iki gəncin sarsılmaz dostluğu, bir-birindən ayrı düşən dostların müxtəlif maneələrdən keçməsi əks olunmuşdur. Əsər müxtəlif şairlərin də yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Hər zaman iki gəncin məhəbbətindən yazan şairlər üçün bu mövzu yeni bir baxış idi. Əsər barədə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tədqiqatçılar öz fikirlərini söyləmişlər.

Açar sözlər: Əssar Təbrizi, "Məhr və Müştəri", tədqiq, müəllif, "Məhr və Mah".

Gulshan Tofiq gizi Huseynova

The history of the study of Assar Tabrizi's
poem "Mihr and Mushtari"

Summary: Assar Tabrizi's poem "Mihr and Mushtari" is the first work in Azerbaijani literature dedicated to friendship of two young people. The work shows the unbreakable friendship of two young people, the overcoming of various obstacles by friends who are separated from each other. The work has influenced the creativity of various poets. This topic was a new perspective for the poets who always wrote about the love of two young people. Different researchers have expressed their opinions about the work at different times.

Key words: Assar Tabrizi, "Mihr and Mushtari", research, author, "Məhr and Mah".

Гульшан Тофик кызы Гусейнова

История изучения поэмы
Асара Тебризи «Мехр и Муштари»

Резюме: Поэма Асара Тебризи «Мехр и Муштари» - первое произведение в азербайджанской литературе, посвященное дружбе двух молодых людей. В произведении показана нерушимая дружба двух

молодых людей, преодоление различных препятствий разлученными друг с другом друзьями. Произведение оказало влияние на творчество разных поэтов. Эта тема была новой перспективой для поэтов, всегда писавших о любви двух молодых людей. Разные исследователи высказывали свое мнение о произведении в разные время.

Ключевые слова: Ассар Табризи, «Мехр и Муштари», исследование, автор, «Мехр и Мах».

"Mehr və Müştəri" poeması Əssar Təbrizinin iri həcmli əsəri və sənətinin zirvəsidir. Əssar Təbrizi Azərbaycan ədəbiyyatında iki gəncin sarsılmaz dostluğuna əsər həsr edən ilk şairdir. Əssarın qələmi "Mehr və Müştəri" poemasını ən-ənənəvi mövzuya çevirdikdən sonra XV-XVI əsrlərin şairləri bu mövzuda özlərini sınağağa başladılar. Şair klassik poeziyaya mövzu və məzmun yeniliyi gətirməklə klassik poeziyanı təkmilləşdirmişdir.

Əssar Təbrizinin "Mehr və Müştəri" poeması indi qədər sistemli şəkildə Qasım Cəhəni tərəfindən tədqiq olunmuşdu. Doğrudur, əsər qələmə alındığı vaxtdan dövrümüze qədər onun haqqında bir sıra şairlər dəyərli fikirlər söyləmiş, bəzi təzkirə müəllifləri qiymətli məlumat vermiş, rus, Avropa və Azərbaycan alimləri bir neçə məqalə və очерк yazmışlar. "Mehr və Müştəri" poemasının tədqiqi sahəsində görülmüş bu işlər çox qiymətli olsa da, həmin məqalə, очерк və məlumatların qüsursuz olduğunu söyləmək də qeyri-mümkündür.

"Mehr və Müştəri" poeması haqqında ilk fikri dahi şair Əbdürrəhman Cami deyir. Poema haqqında fikirlərini Cami özünün "Baharistan" əsərində qeyd edir. Şairin adını böyük sənətkarlar sırasında çəkərək yazır: "O (yəni Əssar Təbrizi) "Mehr və Müştəri" kitabının müəllifidir. Orada böyük lətiflik və bədillik vardır" [4, s. 4]. Bundan sonra müəllif poemadan nümunələr gətirir və oxucuları şairin sənətkarlığı ilə tanış edir. Məhəmmədəli Təbiyyət yazır ki, Cami Əssar Təbrizinin poemasını oxuduqdan sonra dostlarının birinə demişdir: "Bu adam Təbrizlilərin üzünü ağartmışdır. Mümkün deyil bir başqası bu mövzuda, bu gözəllikdə məsnəvi yazsa" [4, s. 4].

Cami "Baharistan" əsərində "Mehr və Müştəri" poeması haqqında bu fikirləri yazdığı vaxt artıq Əssarın əsəri türk şair və alimləri tərəfindən oxunub və tərcümə edilirdi. Qasım Cəhəni qeyd edir ki, poemanın yazılmasından 70 il sonra görkəmli türk şairi Əzmi Pir Məhəmməd (Sultan Muradın müəbbisi) və Əbdüləziz ibn Vələd III Sultan Muradın göstərişi ilə əsəri türkçəyə çevirmişlər. Şəmsəddin Saminin "Qamusül elam" kitabında yazdığına görə, "Mehr və Müştəri" poemasını Əzmi Pir Məhəmməd tərcümə etmişdir. Sami göstərir ki, əsərin 7500 beyti tərcümə olunduqdan sonra Sultanın göstərişi ilə Əzmi poemanın tərcüməsini yarımcıq qoymuşdur.

Katib Çələbi "Kəşfüz zünun" əsərində "Mehr və Müştəri" poemasının iki müəllif tərəfindən tərcümə edildiyini göstərir [4, s. 4]

Qasım Cəhəni qeyd edir: "Əsərin tərcümələri bütünlüklə əlimizdə olmadığından onun iki, yaxud üç müəllif tərəfindən tərcümə edildiyini müəyyən edə bilmərik. Lakin bu da məlumdur ki, Əbdüləziz ibn Vələd Əzmindən təqribən 38 il qabaq vəfat etmiş və III Sultan Muradı görməmişdir. Poema isə bu Sultanın göstərişi ilə tərcümə olunmuşdur. Belə güman etmək olar ki, ibn Vələd əvvəlcə poemadan bir həvəskar kimi müəyyən fəsil tərcümə etmiş, sonralar Sultan "Mehr və Müştəri" ni bütünlüklə tərcümə etməyi Əzmiyə tapşırılmışdır" [4, s. 5]. Türkiyədə çıxan "Tarama sözlüyü" jurnalında belə bir məlumata da rast gəlirik: "Mehr və Müştəri" əsərini Çələbi farscadan türkçəyə çevirmişdir" [6, s. 13]. Əsərin tərcüməsi ilə bağlı mübahisəli məsələlər olduğu üçün əsərin nöqsanlarını tam dəqiqliklə söyləmək mümkün deyil. Lakin əsərin bədii üslubu qorunub saxlanılmışdır.

Sonrakı əsr müəlliflərindən Əmir Əhməd Razi "Həft iqlim" də, Lütfəli bəy Azər "Atəşkədə" əsərində "Mehr və Müştəri" nin gözəl məsnəvi olduğunu qeyd edir və əsərdən nümunələr gətirirlər. Nadir Mirzə də "Tarix və Coğrafiyayi darussəltənəyi Təbriz" əsərində Lütfəli bəy Azəri sadəcə təkrar etməklə kifayətlənmiş və şair haqqında heç bir əlavə məlumat verməmişdir.

Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Müdərris Təbrizi "Reyhanətül ədəb" adlı kitabında yuxarıda adları çəkilən təzkirəçilərə nisbətən Əssarın həyat və yaradıcılığı haqqında daha geniş bəhs açmışdır. O, şairin poetik istedadı haqqında yüksək rəydə olduğunu söylədikdən sonra fikrini sübut üçün Cəminin və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin Əssar haqqında yazdıqlarını da misal gətirir.

Məhəmmədəli Müdərris Təbrizi Əssarın iki poemanın- "Mehr və Müştəri" və "Mehr və Mah" müəllifi olduğunu iddia edir. Əssarın "Mehr və Mah" əsərinin müəllifi olduğunu qeyd edən müəllif "Mehr və Mah" əsərindən nümunələr gətirir. Qasım Cəhəni bildirir ki, onun "Mehr və Mah" əsəri deyə verdiyi nümunələr "Mehr və Müştəri" poemasına aiddir.

Türk alimlərindən Şəmsəddin Sami "Qamusül elam", Katib Çələbi isə "Kəşfüz zünun" əsərində şair haqqında bir sıra əlavə məlumat vermişlər. Sami Əssar Təbrizini Elxan Sultan Üveysin məddəhi kimi göstərmişdir. Qasım Cəhəninin fikrincə Əssar Təbrizinin Sultan Üveysin sarayına mənsub olub-olmadığı barədə əlimizdə etibarlı mənbə yoxdur. Əssar Təbrizinin "Mehr və Müştəri" poemasında Sultan Üveysin və yaxud başqa hökmdarların mədhiyyəsi yoxdur.

Cəhəni yazır ki, Sami XIV əsr Azərbaycanın məşhur dövlət xadimi və Şeyx Üveysin sarayına yaxın olan Güccəciyə Əssarın həsr etdiyi qəsidələri oxuması və belə yanlış qənaətə gəlmişdir. Əssarın Şeyx Güccəciyə həsr etdiyi qəsidə və qitələrdə gəldikdə onlar öz məzmun və mənası ilə saray şairlərinin mədhiyyələrindən fərqlənir.

Sami şairin həyatından bəhs edərkən əsərin adını "Mehr və Mah", poemanı tərcümə edən Əzminin həyatından söz açanda isə "Mehr və Müştəri" şəkilində qeyd etmişdir. Sözsüz ki, sami "Kəşfüz zünun" və başqa mənbələr

əslində öz səhvinə 3149-cu səhifədə düzəltdiyi və əsərin əsl adını yazmışdır. Lakin nədənsə müəllif bu dəfə istifadə etdiyi mənbələrdə buraxdığı səhvi təkrar edərək şairin adını Əttar yazmışdır.

"Məhr və Müştəri" poeması haqqında ilk dəfə tədqiqat işi aparan Azərbaycan alimi Məhəmmədli Təbiyyət olmuşdur. Məhəmmədli Təbiyyət məsnəvinin məzmunundan bəhs edərkən göstərir ki, Məhr Şapur şahın oğlu, Müştəri isə vəzirin qızıdır. Bu fikir 1954-cü ildə nəşr olunan "Tanıqları ilə Tarama sözlüyü" adlı türk jurnalında da "İstəxr padşahının oğlu Məhr ilə vəzirin qızı Müştəri arasında keçən eşq macerası" şəklində izah edilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində başlayaraq Qərbi Avropa şərqşünaslarının da diqqətini cəlb etməyə başlayır. Hammerin "İncəsənət materialları" kitabındakı "İzəhat"ını nəzərə almasaq, poemanı ilk dəfə tərcümə edərək Avropa oxucularına tanıtdıran K.Peyper olmuşdur. O, poemanın Mehrin şir ilə vurulması və Xarəzm padşahının qızı Nahidə aşiq olması hissəsini alman dilinə tərcümə etmişdir.

K.Peyper "Məhr və Müştəri" poemasından etdiyi bu tərcümələri və yazdığı kommentariyasını 1850-ci ildə Hammerin qeydləri ilə birlikdə "Şərqdən gələn səslər" adlı kitabında vermişdir.

Hammer Əssar haqqında yanlış təsəvvürlərə yol açmışdır. O, Əssar Təbrizini mistik şair adlandırmış və Əttarın oğlu olduğunu bildirmişdir. Bu səhv məlumat sonradan Dorn və Peyper, Fleyşer tərəfindən də təkrarlanmışdır.

Fleyşer "Qarişiq" adlı məqalə yazıb çap etdirir. Poemanı təhlil edərkən o, əsərin qəhrəmanları arasındakı dostluğu, saf məhəbbəti, "mistik bir əlaqə", Əssarın özünü isə bu ideyanı təbliğ edən sufi şair kimi qeyd etmişdir. Qasım Cahani bildirir ki, Fleyşer səhvən Əssar Təbrizini ondan 100 il qabaq yaşamış məşhur sufi şair Cəlaləddin Ruminin müəllimi kimi də göstərmişdir.

1894-cü ildə İtaliya alimi Pitsi özünün "Fars şeiri tarixi" kitabında, S.Auzli isə "İran şairləri haqqında bioqrafik notlar" adlı kitabında "Məhr və Müştəri" əsəri haqqında ətraflı bəhs açmışdır. Bir qədər sonra Horn "Fars ədəbiyyatı tarixi" kitabında Əssar Təbrizi və onun "Məhr və Müştəri" əsəri haqqında geniş məlumat vermişdir. Horn da Əssar Təbrizini sufi şair adlandırır.

Horna görə, Əssar Təbrizi dünya sərvətinə laqeyd olduğu üçün Şeyxəl-İslamın bağışladığı əbəni götürməkdən imtina edir. Qitənin məzmunu bu fikrin yanlış olduğunu görə bilərik.

"Məhr və Müştəri" poemasından bəhs edən alimlərdən biri də alman alimi Herman Ete olmuşdur. Herman Ete "Fars ədəbiyyatı tarixi" adlı əsərində "Məhr və Müştəri" poemasında qəhrəmanlar arasında olan səmimi dostluğu, məhəbbəti əflatuni eşq adlandırır. Lakin biz əsəri yalnız əflatuni eşq adlandırma bilərik. Əsərin qəhrəmanları arasındakı dostluq məcazi deyil, həqiqidir.

Əssar Təbrizinin həyatında aid daha zəngin məlumat verən, onun "Məhr və Müştəri" poeması haqqında elmi fikirlər söyləyən görkəmli Ukrayna şərqşünası Krımski olmuşdur. Krımski poemanın qısa məzmununu verərkən

qəhrəmanlar arasında olan dostluğu "əflatuni", "mistik" deyil, həqiqi, insani dostluq olduğunu göstərərək yazır: "Məhr Sasani padşahı Şapurun sevimli oğlunun, Müştəri onun vəzirinin oğlunun adıdır. Poema bu iki gəncin saf dostluğundan bəhs edir".

Krımski A.Hammer və Peyperin fikirlərinə qarşı çıxmamışdır. Lakin Əssar Təbrizi və onun əsəri haqqında daha düzgün elmi fikir söyləyən Krımski olmuşdur.

Azərbaycan alimlərindən Həmid Araslı "Məhr və Müştəri" poemasının mövzusunun xalq ədəbiyyatından alındığını bildirir. "Əssar Təbrizi bu əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Nizami ədəbi məktəbini davam etdirən bir şair kimi daxil olur" [1, s. 130]

"Əssar Təbrizi ona məsnəvi yazmağı məsləhət bilən ürək dostuna deyir:

*Bilərəm ki, İsa dəmlə böyük şair Nizami,
Bu üslubda xətm eylədi hər sözü, hər kəlamı.
Məsnəvidə o, misilsiz incəliklər yaratdı,
O ustadın məharəti məsnəvinə ucaltdı.
Əssarın bu sözləri eşidən dostu ona belə cavab verir:
Xalqın səni sevən zaman ona arxa çevirmə,
İlahımanı bu üzlətdə soldurub bada vermə!
Zəmanədə indi sənə söz mülkünə hökmran,
Heç yararmı verməyəsən xalqına bir ərməğan? [2, s. 3]*

M.Sultanov 1957-ci ildə nəşr etdirdiyi "Məhr və Müştəri" poemasının məzmunu haqqında adlı məqalədə yazır: "Yanlış mənbə və mətnə əsaslanan alimlərimiz və ədəbiyyat müəllimlərimiz bu əsəri də məşhur aşiqanə əsərlərdən biri kimi izah etmiş və bəzən onu şərqdə ənənəvi mahiyyət daşıyan "Veys və Ramin", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" kimi qiymətləndirmişlər. Məhr İstəxr padşahı Şapur şahın oğlu, Müştərinə isə vəzirin qızı hesab edib bu aşiqləri bir-birinə çatması üçün başlarına gələn uzun-uzadı macəra və mübahisələri yanlış istiqamətdə təhlil etmişlər" [5].

"Məhr və Müştəri" poemasında sufizmin təsirini tamamilə inkar edə bilərik. Sufizmin təsiri əsərin əvvəllərində müqəddimədə və Müştəri obrazında daha aydın surətdə özünü göstərir.

Məmmədəğa Sultanov qeyd edir: "Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda "Məhr və Müştəri" əsərinin üç əlyazma nüsxəsi vardır. Bu nüsxələrdən birisi daha mükəmməl olub, hicri 1139-cu ildə xəttat Mirzə Məhəmməd tərəfindən aydın nəstəlik xəttlə köçürülmüşdür. Əsər cüzi iltisarla məhz bu nüsxədən tərcümə edilib" [3, s. 8].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. - Bakı, 1943.
2. Əssar Təbrizi. *Mehr və Müştəri: Poema.* - Bakı, 1988. - 272 s.
3. Əssar Təbrizi. *Mehr və Müştəri: Poema.* - Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2006. - 312 s.
4. Qasım Cahani. Əssar Təbrizinin "Mehr və Müştəri" poeması. - Bakı, 1969. - 152 s.
5. Məmmədəğa Sultanov. "Mehr və Müştəri" poemasının məzmunu haqqında // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23 noyabr 1957.
6. Tanıqlarile tarama sözlüğü. 4-cü cild, Ankara, 1954.